

Marjana ĐUKIĆ (Podgorica)
Univerzitet Crne Gore

SENTIMENTALIZAM *TURSKIH PISAMA* STJEPANA ZANOVIĆA

Turska pisma Stjepana Zanovića, djelo čija je žanrovska pripadnost aktualizovana recentnim određenjima, pripadaju glavnim tokovima evropske književnosti XVIII vijeka. Ovaj rad Zanovićev tekst posmatra prema različitim tipovima epistolarnog romana epohe. Sentimentalni roman kao hipotekst otkriva ne tako vidne slojeve djela, kao što su galantni diskurs, ali i drugi znaci i toposi koje je kanonizovao Ruso *Novom Eloizom*. Rezultat do kojeg se dolazi hipertekstualnom analizom jeste da je Zanovićeva „knjiga“ nesumnjivo roman čija je pozicija prema sentimentalnom romanu dinamična i mnogostruka, od imitacije do transformacije i kritike. Isto tako, *Turska pisma* pokazuju kako jedan crnogorski autor koristi konvencije svog doba stvarajući djelo izuzetnog bogatstva registara i narativnih oblika.

Ključne riječi: Zanović, epistolarni roman, sentimentalizam, hipertekstualnost

Stjepan Zanović je *Lettere Turche* pisao na francuskom i italijanskom jeziku u skladu sa književnim tendencijama XVIII vijeka, kada su nakon *Persijskih* Evropu zapljusnula brojna *pisma*, bilo filozofsko-satirična, bilo književna.¹ Priroda Zanovićevog teksta podstiče raznolike pristupe, uglavnom inspirisane uzbuđljivim životom autora, od prve ozbiljne studije Mirka Breyera posvećene porodici Zanović,² ali ostavlja mogućnost tekstualne i intertekstualne analize koja se pridružuje novom čitanju ovog, kako reče Bre-

¹ U tim brojnim naslovima (*Jevrejska pisma*, *Kineska pisma*, *Sijamska pisma*), postoje *Pisma jedne Turkinje iz Pariza sestri u saraju* (*Lettres d'une Turque à Paris écrites à sa soeur*, 1730), ali je uobičajeno da se skraćeno nazivaju *Lettres turques*. Autor je Poullain de Saint-Foix. Navedeno prema: Henri Coulet, *Le Roman jusqu' à la Révolution*, Armand Colin, collection U, Paris, 1967.

² Mirko Breyer, *Antun Conte Zanović i njegovi sinovi*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1928.

yer, *duhovitog, apstraktnog i zanimljivog* teksta. *Turska pisma* Stjepana Zanovića upravo prolaze kroz značajnu žanrovsku reevaluaciju, što će nesumnjivo uticati na same početke romanesknog žanra u Crnoj Gori i mjesto koje će Zanović zauzeti u istoriji crnogorske književnosti.

Mirolavu Pantiću se duguje zahvalnost za izuzetno opremljeno prvo, kritičko izdanje *Turskih pisama* 1996. godine,³ iako je ova knjiga objavljena još 1776. godine u Drezdenu. Žanrovsko određenje ovog teksta priličan je problem pa Pantić, vidjevši elemente autobiografskog u likovima, ne ide dalje od određenja „knjiga“, mada „ćudljivo sačinjena“, vjerujući da se radi o čestom obliku travestirane autobiografije. Radomir Ivanović određenjem „epistolarna proza“, za razliku od Pantića, ostaje na nivou očigledne formalne oznake. Ivanović razlikuje, doduše, nekoliko tipova teksta u *Turskim pismima*, međutim ne vidi se jasna razlika između određenja *epistolarna* i *narativna proza* (jer i epistolarna proza je narativna), iako, pozivajući se na neimenovane teoretičare, Ivanović smatra da je narativna proza „čista literarnost“; s druge strane, razlikuje „Priču o Felimi i Abderamenu“ kao *novelu*, a „Istoriju o Pizaniju“ kao *ljubavnu priču*, bez jasnog kriterijuma, jer obje su umetnute priče zapravo ljubavne. Značajno je što Ivanović otvara problem odnosa teksta i žanra, kako je to sâm naveo u svom radu, ali se pronalaženjem različitih nedovoljno jasnih određenja više diskursa nego žanra prije izbjegava žanrovski identitet nego što se on definiše.⁴ U radu „*Turska pisma* Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“ Aleksandar Radoman kritički polemizuje sa prethodno pomenutim ocjenama i zasniva svoju analizu na fikcionalnosti *Turskih pisama* kao ključnom kvalitetu za žanrovsko određenje.⁵ Upravo je Radomanov rad prva smjela pretpostavka da se radi žanrovski o romanu, preciznije o epistolarnom romanu, iako autor pokazuje izvjesne rezerve prema „estetskim dometima“ Zanovićevih *Pisama*. Budući da je Zanović sâm odredio tip teksta naslovom i formom, čini se da je jedina nedoumica u stvari da li se radi o fikcionalnom ili nefikcionalnom književnom djelu, i u oba slučaja to treba dokazati.

Roman u pismima poznat je još od antike, ali zlatno doba je upravo XVIII vijek. Kada Zanović objavljuje *Turska pisma* 1776. godine, već su napisani i poznati veliki romani ovog žanra – Monteskjeova *Persijska pisma* 1721, Ričardsonovi romani *Pamela* 1742. i *Klarisa Harlou* 1751. u francu-

³ Stjepan Zanović, *Turska pisma*, prevod s italijanskog i francuskog jezika Milica Popović, priređivač Mirolav Pantić, Cetinje, Obod, 1996.

⁴ Radomir Ivanović, „Emanacije 'divljeg genija' u djelu Stjepana Zanovića (1751–1786)“, *Hom[m]age Danilu Kišu*, zbornik radova IV, Podgorica – Budva, 1998.

⁵ Aleksandar Radoman, „*Turska pisma* Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, 2009, pp. 355–360.

skom prevodu (na engleskom 1740. i 1747), Rusoova *Nova Eloiza* 1761. čak i Geteov *Verter* 1774. godine. Epistolarni roman, definisan formom, tematski ima nekoliko grana ali može se reći da su u francuskoj književnosti XVIII vijeka kanonizovane tri. U tradiciji Monteskejevih *Persijskih pisama* postoji, uslovno rečeno, filozofski epistolarni roman kao kritika društva i njegovih institucija. Drugi vid, koji je najviše prepoznatljiv po obliku pisama, jeste sentimentalni roman kanonizovan Ričardsonovim i Rusoovim romanima, a treći, koji se rasplamsava krajem vijeka, pred Revoluciju, jeste libertenski roman, poput remek-djela *Opasne veze*.

Osamnaesti vijek je inače prevratnički period u istoriji književnosti poznat kao velika smjena rodova. Umjesto dotadašnjih vladajućih rodova epa i klasične tragedije pojavljuju se novi oblici, uglavnom nekanonizovani preskriptivnim poetikama – roman u raznim oblicima, građanska drama, plačljiva komedija, komična opera ali i mnoga žanrovski teško određiva djela. Književnost ovog perioda stvoriće ipak neke konvencije kao što su pikarski roman, memoarski roman, roman u pismima, no mnogi danas priznati romani, prošli su brojne analize i provjere – Didroovi dijaloški oblici u *Fatalisti Žaku* na žanrovskoj su granici. Pored toga, roman XVIII vijeka je polemičan, u intertekstualnoj raspravi sa starim ali i sa savremenim konvencijama te je otud čest parodičan ton i ludički karakter kreacija. Upotreba prvog lica dominantna je i gotovo svi pisci ovog vijeka mu pribjegavaju – memoari, ispovijesti, romani u pismima.

U tom kontekstu treba posmatrati Zanočićeva *Turska pisma*. U Ženetovoj teoriji intertekstualni odnosi posmatraju se preko kategorije transtekstualnosti ili tekstualne transcedencije teksta koju Ženet definiše kao vidne ili nevidljive odnose teksta sa drugim tekstovima.⁶ Hipertekstualnost je samo jedan vid tih odnosa a hipotekst je prethodno postojeći tekst čijom transformacijom, a ovdje tu operaciju treba uzeti u najširem smislu, nastaje hipertekst. Zanočić zasigurno poznaje glavne konvencije romana svog vremena, i u *Turskim pismima* ne može se uočiti nekakav jedinstven hipotekst koji bi inspirisao ovu „istočnjačku“ korespondenciju. Prije bi se dalo zaključiti da u ovom slučaju imamo hipožanr, jer ulazi u transtekstualnu diskusiju ne sa tekstom, već sa čitavom vrstom epistolarnog romana književnosti XVIII vijeka.

U skladu sa konvencijom epistolarnog romana na početku je potvrđena klauzula priređivača – Stjepan Pastorvekjo, koji je sabrao i štampao prepisku, a zatim, pored isto tako uobičajene maksime, potvrda fikcionalnosti – mjesto izdanja Carigrad. Centralni lik je Osman, „jedan Turčin, pun vrline“, oko ko-

⁶ G. Genette, *Palimpsestes*, Paris, Edition du Seuil, 1982, str. 7. Ženet transtekstualnost posmatra kroz pet tipova odnosa tekstova: arhitekstualnost, paratekstualnost, metatekstualnost, intertekstualnost i hipertekstualnost.

jeg se u vidu korespondenata razvija niz likova vezanih za „turski svijet“ (sestra Zulima, Zamora, milosnica Fatima, Zizim kajmakam, Mahmud, veliki vezir...), zatim likovi koji bi pripadali evropskom svijetu (Geltruda, intradijegetički Zanović, kneginja Santa Kroče), kao i stvarne ličnosti koji su kao primaoci svedeni na unutrašnje naratere – Volter, kralj Pruske, Katarina II, ruska carica. Funkcionišući ne kao likovi već više kao tekstualne oznake, realne ličnosti političkog i književnog života predstavljaju kulturološke punktove intelektualne i mondenske Evrope što Zanović bira za svoj dijegetički svijet.

Sami naziv *Turska pisma* nedvosmisleno upućuje na transtekstualni odnos sa Monteskeovim *Persijskim pismima*. Ne može se isključiti replika na filozofski aspekt u značenju kritike društva i civilizacije videne „stranim pogledom“. No, ovaj aspekt Zanovićevog teksta nije samo monteskeovski, već filozofski u značenju kritike prije svega religije, institucija, rušenja tabua i predrasuda u politici, filozofiji i moralu te je stoga u relaciji sa čitavom intelektualnom elitom sakupljenom oko *Enciklopedije*, među kojima najznačajnije mjesto, za Zanovića, ima Volter. Monteske je u svom romanu satirično opisao agoniju sedamdesetogodišnje vladavine Luja XIV tako da je njegova slika društva bila napad na apsolutnu monarhiju i poziv na reformu francuskih institucija. Zanovićev tekst nije na taj način politički niti angažovan, više je opservacija postojećeg evropskog društva i oblika vladavina i ne poziva ni na kakvu reformu društva, osim unutar dijegeze, čime se suštinski razlikuje od *Persijskih pisama* i filozofskog epistolarnog romana generalno.

S druge strane, sentimentalni roman kao hipotekst otvara zanimljivije i mnogostruke diskusije. Dok danas osjećamo izvjestan prezir prema pridjevu sentimentalni, taj termin u XVIII vijeku nije imao negativno značenje, vezivao se za uzvišene osjećaje kojima su dorasli samo vrli i vaspitani ljudi izrazitog senzibiliteta za saosjećanje. Te profinjene duše imale su sposobnost da osjete ono što vulgarnim pojedincima izmiče i ostaje nepoznato. Zato su osjećanja često prenaplaćena, patetika danas teško podnosiva. Cilj sentimentalnog romana jeste da dâ moralnu pouku i da probudi saosjećanje čitalaca.

Sentimentalizam je u Francuskoj ishodište stare kurtoazne i preciozne tradicije koja postaje Zanovićev ne tako vidan izbor. Otmjen jezik, rafinirana osjećanja, galantan duh, prikladnost dominantan su ton u *Turskim pismima*, s tim što polifoni oblik epistolarnog romana nudi mnogostruke vidove: autentični sentimentalizam kod Geltrude, prihvatanje kod Zanovića lika ili njegovo obesmišljavanje kod Osmana.

Sentimentalizam je prisutan i eksplicitnim pominjanjem Rusoa (Sara Jevrejka evocira spaljivanje *Emila*, a dijegetički Zanović govori da mu je Ru-

so postao u Parizu učitelj), čija je *Nova Eloiza* najveći best-seller XVIII vijeka i roman koji će konačno dati pravo građanstva romanesknom žanru, te umjesto brojnih *avantura*, *memoara*, *ispovijesti* i *istorija*, pisci od *Julije* počinju rado da koriste ime *roman* za svoja djela. Kod Rusoa ljubav je zasnovana na čistim i iskrenim osjećajima, gdje su junaci oličenja vrlina uz puno međusobno poštovanje zaljubljenih. Jednostavne radnje, bez mnogo epizoda i pustolovina, *Nova Eloiza* je slavna ljubavna priča *Julije* i njenog učitelja *Sen-Prea*. Opšte mjesto sentimentalne literature jeste i otac kao prepreka ljubavi jer je, u ovom slučaju, *Julija* već obećana *Volmaru*, koji je njenom ocu ranije spasio život. Ona prihvata brak i postaje uzorna supruga i majka, a *Sen-Pre* očajan odlazi u svijet. Prihvatajući norme društva, oboje se slažu da nastave da se vole ali da ne pripadaju jedno drugom. Prirodna, snažna, iskrena strast žrtvovana je u ime institucija društva.

U *Turskim pismima* *Osmanov* začuđen pogled na pozorište i operu, kao dio teksta koji bi olako mogao navesti na sličnost s *Uzbekom* i *Rikom*, svakako je rusooovski a ne monteskjeovski jer je opšte poznat Rusoov stav o moralnoj nekorisnosti pozorišta, zbog čega će, između ostalog, prekinuti saradnju sa *Didroom* i enciklopedistima. U XLVII pismu *Osman* kneginji *Santa Kroče* prepričava posjetu pozorištu sa gostom iz *Turske*, ali isto tako iznosi kritički stav prema evropskom pozorištu. Ovaj pogled je dakle dvostruko „turski“, *Osmanov*, već akomodiran na francusko pozorište, i drugi, potpuno naivno „turski“. Kritikujući otvoreno nemoralnost pozorišta – ljubav kao „gnijezdo svih zapleta“, likovi pomodara, koketa, bezbožnika, slobodoumnika – *Osman* ističe drugačiji tip predstava igranih u *Carigradu*, gdje je važna poučnost i sposobnost da obrazuje mladog čovjeka, a likovi posjeduju kvalitete koje drugi cijene. Na čuđenje njegovog gosta da ljudi dovode djecu da gledaju kako sinovi ismijavaju očeve, kako djevojke zakazuju sastanke i kako se govore „hiljadu bezobrazluka“, *Osman* krajnje ironičnim odnosom prema francuskom teatru staje u njegovu odbranu:

„Oh!, primijetih ja, oni predstavljaju ove poroke da bi time izazvali osjećanje gnušanja kod omladine.“⁷

Zanočić na ovaj način obavlja imitaciju rusooovskog teksta, ali vrši transformaciju hipoteksta tako što ozbiljan registar transformiše u ludički, ironični pa često i humoristički. Takva transformacija režima sentimentalnog najbolje se uočava u ljubavnoj prepisci između *Osmana* i *Geltrude*, toposu sentimentalnog romana, i jedinoj pravoj razmjeni u *Turskim pismima*. *Geltrudina* pisma u potpunosti pripadaju sentimentalnoj konvenciji, u pitanju su iskrene emocije, rafinirano usklađene sa vrlinama uzvišenih duša, jezik je elegantan, razmišljanja lucidna, a suptilnom patetikom uspijeva da gane pu-

⁷ *Turska pisma*, p. 212.

bliku: „Pišeš mi da te ja ne volim. Nezahvalniče! Kako možeš to da kažeš ako pomisliš na patnje, koje mi ti svirepo priređuješ kada te ne vidim uvijek blizu mene...“⁸ Dok su njena pisma dostojna *Nove Eloize*, Osmanove ljubavne riječi pokazuju da on ne pripada toj tradiciji, da je „Turčin“ koji sentimentalnost ne prihvata potpuno ni kao diskurs, ni kao ponašanje. Od prvog Pisma Geltrudi (III) odbacuje ustaljene jezičke formule ljubavi koje se „odveć lako izgovaraju“, a najčešće se pokazuju kao lažne. Ne može se reći da njegova pisma nijesu u istoj mjeri iskrena, osjećajna i kreposna, čak i patetična – „Pišem Ti i odlazim a da Te ne vidim, jer bez plakanja ne mogu izgovoriti posljednje zbogom“ (što evocira na Sen-Preova pismo kada odlazi u svijet i sva njegova *adieux*). No, da je sentimentalnost kod Osmana naučena, prihvaćena i ipak strana, potvrđuju mnogi iskazi koji probijaju sentimentalni diskurs:

„Dosta je više tako! Ti me voliš samo lažnim riječima, uvijek nekorisnim.“ (VI)⁹

„Nemam više vremena da se pretvaram. [...] Umoran sam da više čeznem. Moja duša se stidi da toliko moli pred jednom ženom. Moje srce se srđi što mu se još uvijek ne uzvraća.“¹⁰

Kršenje konvencije odlično shvata i korespondentkinja – racionalan i kritičan nije mogao da komunicira sa njenim srcem.

„Turčin“ u Zanovićevom tekstu zapravo jeste oznaka kritičkog i stilskog otklona od sentimentalnog. U pismu u kojem Osman uvodi lik Zanovića u dijegezu, pored majstorskog portretisanja preko glasina, jedan ženski glas govori da je „grof Zanović [...] svakako Turčin, vidi se po tome kako se obraća ženama nezainteresovano i prezirno“.¹¹ U samom tekstu, umetnuta Zanovićeva prepiska to ne pokazuje, pisma su mu prigodna, uglađena i laskava, ali bi se moglo zaključiti da je čitav roman *Turska pisma* u stvari hipertekst nastao ne imitacijom *Persijskih pisama*, već transformacijom registra sentimentalnog romana, gdje pridjev *turski* znači upravo polemički u odnosu na sentimentalizam.

Sentimentalni roman ističe kao značajan problem i mjesto žene u društvu. Među junacima sentimentalnog romana značajan dio su ženski likovi, a i među autorkama XVIII vijeka ova konvencija je najprikladnija. Ženski likovi često su i u samim naslovima – Manon Lesko, Nova Eloiza, Pamela, Klarisa, Redovnica, Pisma jedne Peruanke, mnoge vojvotkinje od* i grofice od*. Kod Zanovića imamo petnaestak ženskih likova, od kojih neke pripadaju carigradskom svijetu, a neke evropskom. Uglavnom su primaoci, u najve-

⁸ *Turska pisma*, p. 75.

⁹ *Ibid.*, p. 74.

¹⁰ *Ibid.* p. 80.

¹¹ *Ibid.*, p. 90.

ćem broju Osmanovih pisama, mada postoje tri potpuno „ženske“ razmjene: Sara – Rozalinda, Despina – Zelinda i Fatima – Rosalinda,¹² pri čemu u ovoj posljednjoj postoji zanimljiva komunikacija dviju žena iz različitih svjetova. Posebno mjesto zauzima, kao što smo vidjeli, Geltruda, a neobičan ženski lik je Sara Jevrejka koja usred rafiniranih sentimentalnih razmjena, vođena čistim interesom, predstavlja preduzetnicu i poslovnu ženu.

Interes me budi, otvara mi oči, bistri um, i upravlja moje korake. Kad se nadam dobroj zaradi, trčim kao lovački pas a nosim plijen kao pravi pas ptičar. Ali, ako gubim, ako se iznevjere moja očekivanja, moja mašta poludi, moj duh se pomrači, moje tijelo oboli. Patim kao zločudni Grk, ljutim se kao Jevrejin koji je bankrotirao, psujem kao neki lažljivi Hrišćanin.¹³

Njeno pismo Rozalindi potpuno je u skladu sa likom; to je zapravo repertoar njenih, ali i tuđih tajnih poslova za koji ironično tvrdi da bi, ako bi se šampao, gorio kao *Emil Ž. Ž.* Rusoa i donio zaradu koliko *Enciklopedija* izdavačima.

Ključno mjesto romana je umetnuta pripovijest „Priča o Felimi i Abderamenu“ koja u potpunosti podražava sentimentalno pisanje. Istorija dvoje napuštene djece koje odrastaju u prirodi kod mudraca Kajlaza reprezentacija su Rusoovih stavova o prirodnom i civilizovanom biću. Prvi dio priče je idilično odrastanje i razvijanje velike, čiste, iskrene i senzualne ljubavi između Felime i Abderamena. Ovaj dio sentimentalne književnosti tek nakon Zanovića stvorio je kanon *Pol i Viržini* (1788) koji će, pod uticajem Rusoa, vrlinu vezivati za pastoralne slike u prirodi, a sve što je porok i tabu za civilizovani svijet. Takav je ton i Zanovićeve metadijegetičke pripovijesti, koja, za razliku od ostatka teksta, ne posjeduje ni kritički racionalizam niti ludičko tretiranje konvencija. Priča je cjelovita, nakon srećnog odrastanja, dvoje mladih dospjeva do „civilizovanih“ ljudi i u prvom susretu sa njima Felima umire. Abderamenova žalost i bijes kada okovan pokušava da je osveti, sa suzama, bolom, nepomičnošću i padanjem u nesvjest dostižu patos kakav ostatak teksta ne poznaje. Nakon toga, Abderamen kreće u susret civilizaciji opterećenoj religijskim koncepcijama, sukobima, ubistvima i ratovima.

Ova metanarativna enklava formalno izdvojena iz korespondencije *Turskih pisama* funkcioniše kao *mise en abyme* koji reflektuje ne samo ton, dominantno sentimentaln, teksta, već osvjetljava dijegetički svijet vidno la-

¹² Ovo ime se javlja u varijantama Rozalida, Rosalinda, Rosalida i Rozalinda, čak i u istom pismu. Nije jasno da li su propusti nenamjerni ili je to još jedna manifestacija nefiksiranosti ženskih likova u Zanovićevom tekstu.

¹³ *Turska pisma*, p. 69.

bavo organizovane fabule i dopušta drugačije čitanje dijelova teksta koji su zbunjujući i misteriozni.

Kraj „Priče“ završava Abderamenovom reformom kraljevine koja bi se zasnivala na regulisanju moći sveštenstva. Kralj saopštava projekat Savjetu, ali već narednog dana bivaju ubijeni i kralj i Abderamen. Kraj umetnute priče objašnjava kraj romana. Naime, u XLIX pismu Osman se obraća Velikom Državnom Savjetu svjestan moći i zloupotrebe crkvenih ljudi. Njegov projekat u četiri tačke, koji jeste proširena verzija Abderamenove reforme, nosi iste ideje i nagovještava njegov tragičan završetak. Posljednje pismo, prije Pisma javnosti koji funkcioniše kao epitaf, Osman završava Vergilijevim stihovima: „His Victor Cestus Artemque repono“ – „Ja što pobijedih nikada više u borbu.“ Nepostojanje tradicionalnog naratora u epistolarnom romanu Zanović je vještim i prikladnim narativnim postupkom riješio.

Većina pisama u ovoj „turskoj“ korespondenciji pripada modelu koji Žan Ruse naziva epistolarna monodija i koji analizira upravo na jednom romanu iz XVIII vijeka¹⁴ (Krebijon-sin, *Pisma Markize od*** grofu od****). Iako postoji razmjena, čuje se samo jedan glas – Osmanov. (Izuzetak je razmjena sa Geltrudom, koja je *duet*, i tri ženske razmjene koje isto tako pripadaju monodijskom tipu.¹⁵) Dakle, monodijski roman nudi nam samo jednu stranu prepiske, primalac postoji kao znak, ali se ne čuje. Ta polovina, čitaocu nedostupne, prepiske ostaje tajna koju čitalac mora rekonstruisati. Ruse kaže: „Mi smo pozvani da pogađamo, da ponovo sastavljamo, da gradimo sve pomoću delova [...] U prirodi je ove knjige da nas ostavi u neizvesnosti.“¹⁶

Neizvjesnost i nesigurnost o kojima Ruse govori povodom Krebijona u potpunosti odgovaraju tumačenju pojedinih djelova Zanovićevog romana. „Priča o Felimi i Abderamenu“ mogla bi funkcionisati ne samo kao prospektivni *mise ne abyme*, koji nam osvjetljava kraj pripovijesti – Osmanovu smrt, već kao retro-prospektivni koji bi uključio i događaje koji prethode dijegezi (kao u *Hamletu* predstava u predstavi). Naime, glasovi Osmanovih sagovornika, a naročito sagovornica, čije priče za čitaoce ostaju misterija, preko refleksije umetnute pripovijesti skrivaju ljubavnu priču koja je prethodila Osmanovom putu u „civilizaciju“.

Predgovor, pa dakle i roman, počinje pitanjem:

„Šta da čini muž kad neko voli njegovu ženu?

Ništa.“

¹⁴ Žan Ruse, *Narcis romanopisac*, prevod Jelena Novaković, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1995, pp. 146–162.

¹⁵ I prepiska intradijegetičkog Zanovića pripada monodijskom tipu, s izuzetkom kratkog odgovora kralja Pruske.

¹⁶ *Ibid*, pp. 149-150.

Ovaj incipit kao tajni znak otkriva tu latentnu fabulatornu nit ljubavi između Osmana i vjerovatno neke od njegovih korespondentkinja. Enigmatični glas u Predgovoru (da li je Osman, ili priređivač Stjepan Pastorvekjo, Zanočić autor romana ili Zanočić lik?) onda bi svakako bio Osmanov.

U pitanju su četiri žene kojima Osman piše. Najprije, „sumnjiva“ je njegova prepisku sa sestrom. U pitanju su dva pisma u hronološkoj inverziji (dijegetičko prvo je zapravo kasnije pismo iz 1776. godine, a drugo iz 1774. godine) gdje je Zulima u jednom okarakterisana kao *sestra*, a u drugom kao Osmanova *omiljena žena*. U tom XXXVII pismu postoji neobičan završetak u kojoj pominjanje „muža“ ostavlja nedoumice. Ono kasnije napisano već otvoreno prikazuje Zulimu udatom, a Osman upravo razvija, u vidu savjeta sestri kako da sačuva muževljevu naklonost, koncepciju ljubavi kao taktike, koja pripada više libertenskom nego sentimentalnom romanu.

No, to nije jedina tajna ovog teksta. Tri Osmanova pisma Fatimi govore o odnosima muškaraca i žena, prevashodno negativno prema braku i muževima. Dva pisma Fatimi praćena su navodnim tuđim pismima, od kojih je prvo nekog „ovdašnjeg“, dakle pariskog ljubavnika, a u Pisamcetu, kako ga skromno imenuje, u sentimentalnom tonu izjavljuje se ljubav i, neobično, u pitanju je turska žena. Drugo, pak, umetnuto tuđe pismo Fatimi, prikazuje glasine o kojima bivši ljubavnik izvještava svoju prijateljicu zamjerajući joj izlazak na bal s mužem: „Reći ću Vam samo da ste Vi mladi i lijepi i da ja nikada ne bih očekivao takvog nasljednika kakvog ste mi dali. Možda ste ga samo zato izabrali da bi me spriječili da se uzoholim zbog mjesta koje sam dugo zauzimao u Vašem srcu.“¹⁷ Dorimana i Zamora takođe dobijaju Osmanova pisma u kojima on prezirno govori o brakovima, odsustvu ljubavi i poštovanja. Pismo Zamori pripovijeda da u Parizu žena poništava svog muža, ne pominje ga i „rijetko je posjećuje u njenim odajama“. Kraj pisma je opet enigmatičan: „Zbogom, moja lijepa, tako će biti jednog dana i gdje si ti.“¹⁸ Nije baš vjerovatno da to kaže Turčin nekoj od svojih žena, niti da im uopšte otkriva naličja bračnog života osim ako, kao neki pobunjeni Sen-Pre, ne ustaje protiv licemjerja braka kao prepreke njegovoj strasti i ljubavi. Osmanova pobuna protiv braka jeste to „ništa“ što „čini muž kad neko voli njegovu ženu“.

Tajna koja ostaje jeste da li su četiri ženska lika u stvari jedna žena, ili se iza istih imena kriju različite žene, ili iza različitih imena iste. Načelno, primalac mijenja prirodu teksta, međutim *Turska pisma* ne nude tu vrstu pomoći u čitanju. U svakom slučaju, čini se ipak da ta ljubav, anteriorna u odnosu na Osmanova putovanja, pa dakle i u odnosu na dijegezu, jeste izvjesna i da Osmana čini, između ostalog, najnesrećnijim na svijetu (Predgovor) pa

¹⁷ *Turska pisma*, p. 116.

¹⁸ *Ibid*, p. 79.

će na jednom mjestu uzviknuti: „Šteta što me je Venera umjesto ljubavi rani-la!“¹⁹ Iako postoje znaci razmjene – „Ti mi kažeš da je u Francuskoj žena slobodna da mijenja“ – nepostojanje ijednog ženskog glasa iz turskog svijeta koji bi dopunio, osvijetlio ili razjasnio Osmanovu pripovijest, čini da se, kao Ruse, pitamo da li ćemo ikada imati ključ tajne.

U svakom slučaju, početne žanrovske revizije daju za pravo Radomanu da je u pitanju roman i kako on kaže, „opravdanost ovakvog genološkog pozicioniranja pokazaće se nespornim“. Rezultat jedne interne analize zaista pokazuje da nema u to nikakve sumnje.

Zanovićeva *Turska pisma* jesu epistolarni roman potpuno impregniran u evropsku književnost XVIII vijeka, sa kojom razvija dinamičan i aktivan odnos. Ovaj rad je pokušao da predstavi odnos prema sentimentalnom, ali pretpostavlja mogućnost mnogobrojnih drugačijih čitanja. Radoslav Rotković je istakao dvostruk Zanovićev odnos prema Volteru, prihvatanje Volterove filozofske misli i parodiranje njegove poezije.²⁰ Upravo u romanu *Turska pisma* diskusija sa književnim konvencijama bila bi zanimljiva ako bi se analizirao i odnos prema filozofskom diskursu velikog francuskog pisca.

Što se tiče sentimentalnog romana kao hipoteksta, ne može se reći da je Zanovićev roman parodija sentimentalnog, niti pastiš, nije ni antiroman, mada djelimično sve to jeste. Stjepan Zanović pripada savremenim tendencijama evropskog romana, ali ima i kritičan odnos prema njemu, pa njegov transtekstualni odnos dobija i metatekstualni karakter. Zanovićev je sentimentalizam bliži današnjem čitaocu. Neke scene izliva osjećanja *Nove Eloize* danas izgledaju smiješno, i baš taj „višak“ osjećajnosti Zanović eliminiše, zadržavajući pritom repertoar sentimentalnog romana.

Prividni nered i neodređena fabula više služe da zavaraju čitaoca ubjeđujući ga, kako to stari roman radi, da je u pitanju autentičan dokument, u ovom slučaju prepiska. Stoga su u *Turskim pismima* sakupljena i pisma bez adresata i adresanata, tuđa pisma, odlomci pisama, pismo u pismu, dvije priče, *lakunae* („Ovdje nedostaju neki dijelovi koji nijesu mogli biti prevedeni jer su u rukopisu bili na tom mjestu izbrisani.“),²¹ a u ime autentičnosti istočnjačkog identiteta glavnog lika umetnut je i govor iz džamije o Proviđenju. U igri fikcionalnosti i autentičnosti Zanović je izabrao, ne dramaturški razvijenu priču poput velikih predstavnika ovog žanra, već u skladu sa formom romana u pismima, rasutu, fragmentarnu, mozaičnu, prilično sinhronu fabulu. Tematski se tekst održava Osmanovim putovanjem i upoznavanjem monden-skog života, što ostavlja svjedočanstvo o Evropi XVIII vijeka. Od Pariza,

¹⁹ *Turska pisma*, p. 161.

²⁰ Radoslav Rotković, „Zanovićeva zaostavština“, predgovor u: Stjepan Zanović, *Pakao ili nebo*, Titograd, NIO Pobjeda, 1979, pp. 31–34.

²¹ *Turska pisma*, p. 159.

Venecije, Drezdena, Dubrovnika, Osman pripovijeda o navikama i običajima, ženama i muževima, ljekarima i advokatima, državnim uređenjima i zabavama. Ispod te prividne formalne i tematske ležernosti, *Turska pisma* su neobično strukturiran tekst, aktivan u odnosu na konvencije svog doba, bogat narativnim postupcima i oblicima i tek otvoren za ozbiljna tumačenja.

Literatura

- Beker Miroslav, *Roman 18. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Breyer Mirko, *Antun Conte Zanočić i njegovi sinovi*, Zagreb, Matica Hrvatske, 1928.
- Coulet Henri, *Le Roman jusqu' à la Révolution*, Armand Colin, collection U, Paris, 1967.
- Gérard Genette, *Palimpsestes*, Paris, Edition du Seuil, 1982.
- Ivanović Radomir, „Emanacije 'divljeg genija' u djelu Stjepana Zanočića (1751–1786)“, *Hom[m]age Danilu Kišu*, zbornik radova IV, Podgorica – Budva, 1998.
- Radoman Aleksandar, „*Turska pisma* Stjepana Zanočića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“, *LINGUA Montenegrina*, br. 3, Cetinje, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, 2009.
- Rotković Radoslav, „Zanočićeva zaostavština“, predgovor u: Stjepan Zanočić, *Pakao ili nebo*, Titograd, NIO Pobjeda, 1979.
- Ruse Žan, *Narcis romanopisac*, prevod Jelena Novaković, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1995.
- Zanočić Stjepan, *Turska pisma*, prevod s italijanskog i francuskog jezika Milica Popović, priređivač Miroslav Pantić, Cetinje, Obod, 1996.

Marjana ĐUKIĆ

LE SENTIMENTALISME DES *LETTERE TURCHE* DE STJEPAN ZANOVIĆ

Indéfinie et méprisée au niveau du genre littéraire, l'œuvre écrite en français et en italien *Lettres Turques* de Stjepan Zanočić (1776) est examinée dans ce travail sous l'influence d'une hypothèse récente qu'il s'agit d'un roman. Acceptant ce point de départ, ce roman épistolaire est mis en relation avec les plus grands représentants français du genre et plus spécialement

avec le courant du sentimentalisme couronné par *La Nouvelle Héloïse* de Rousseau. Le résultat de cette analyse interne montre non seulement son identité romanesque incontestable, mais aussi que *Lettres Turques* appartient aux mouvements littéraires européens contemporains. Le sentimentalisme de Zanović n'est pas si évident, mais il apparaît sous diverses formes – de l'imitation à la transformation. La polémique hypotextuelle a dévoilé la richesse des registres et des formes narratives du roman de Zanović.

Mots-clés: *Zanovic, roman épistolaire, sentimentalisme, hyper-textualité*